

ՍԵԿՐԵՏԱՐԻԱԿԱՆ ԻՄՍՈՑՆՈՒՆԵՐ

Գ.

Սեկունդոսի ասորերէն բնագիրը դժբախտաբար հաստկողորներով միայն պահուած է, զորեւթ Քրիստոնեական թանգարանի cod. Add. 14-620 ձեռագրէն¹ առնելով հրատարակած է Սախաւ:² Արշակի ալ ասորին «շատ հաստարիմ» բնագիր մըն է, ինչպէս կը վկայէ հիմնականը. (— զոր օր. Պաթման, die Phil. p. 22, Ծան. 3), չունի նաեւ այնպիսի տեղեր՝ որ նախնականին մէջ աստուգիւ կային ինչպէս է դից, պատկերաց խոսելուն նկատմամբ բռնածը եւն: Բայց ուրիշ տեղեր ասորին ամէն խմբագրութիւններէն վեր է արժէքով, մանաւանդ այն մասերուն մէջ, ուր Աղբիւնոս կը համոզէ զՍեկունդոս գտնէ գրով խօսիլ իրեն հետ: Ճիշդ այս մասին մէջն է որ հայ բնագիրը ինչ ինչ տեղ կը համահայեթի ասորւոյն՝ յղելով յունարէնէն, թէ եւ հայն հոս ալ համառօտ է: Չարմանայի կերպով այն տեղին՝ ուր կոյսեր կենաց եւ մահու վայր իշխանութիւն ունենալուն նկատմամբ է խօսքը, կցած են ասորի հաստակողորքն Մահուան սահմանն, որ ուրիշ խմբագրութեանց մէջ շատ ետքը կու գայ եւ հայոյն եւ յունին մէջ Սեկունդոսի վճռոց վերջինն է: Այսպէս ալ էր տնչուշտ նախնաբար նաեւ ասորւոյն մէջ, վասն զի այս կտորով կը լծնայ ասորի բնագիրը եւ օս վերջաւանով կուարտի. «պարբէշ» Սեկունդոս իմաստաբէր լաւոյն³ Բուտի Մահուան սահմանն յաւաք (Sachau 81, 1) մեծ կտոր մը պահու ըլլալու է ասորւոյն մէջ:

Ստուգիւ յարմար չէ քառելի սա խօսքը (էջ 34ւ, Ծան. 1.) թէ եւ ինչպէս կը դուշախեմ թէ ասորերէն բնագիրը մը հիմն եղած է յունարէնին, բայց ոչ թէ այն՝ որուն հաստակողորքն Սախաւ հրատարակած է: Մահուանը թէ այս փոքրին լատիններէ իմբֆրանսիէն ճշմարիտ իրէն, որուն թարգմանիչը Յոսէֆոս առնուր չհասկնալով՝ արիւնձ մ'ըրած է զայն⁴ եւն: Այս մասին ամենայն մասամբ իրականը տալու էր Պաթմանի,⁵ որ կը հաստատու թէ Սախաւի հրատարակած ասորերէն բնագիրը յաւարելն մը թարգմանուած է, եւ ոչ թէ լատիններէ բնագիր մ'որ արդէն ուրիշն մը յաւաքէ եկած ըլլալու է: Ասորւոյն աստութեան կերպի ալ յայտնապէս յոյն բնագիր մը կ'ենթադրէ: օրինակէն համար սա խօսքը (Sachau, 85, 14) «Այր ք չմօփ ասլ պարսիսիւն խոյտը, թէ Ինչքէ՛ չմօփ Ե» = յունարէն (սա. Cassel, p. 350, l. 65) τὸν μὴ βουλόμενον ἀληθεῖσαι βασιλεῖς ὅγιν οὐ βούλομαι.

Երբ եւ որմէ թարգմանուած է ասորին՝ Ասայժմ այս խորհրդան իրապատկարան մը տալ չենք կենար: Բարձրերէն եւ աւելի կանուխ Միքայէլ Ասորի, որուն խօսքը յետոյ պիտի յիշենք, տեսած

են այս գործը. բայց շատ աւելի կանուխ ըլլալու է թարգմանութիւնն, որովհետեւ արդէն թարգման է cod. Add. 14, 620 ձեռագիրը: Թե եւ Երեմոս յետո իրեն Յուսակին մէջ «Գալիլեայի Գալիլեայի, զորոց ծանօթ Բաղդ. անուն թարգմանելն համար կ'ըսէ՝ թէ թարգմանած ըլլալ «Հալցանու յաւաք» ինչ, ինչ բայց որդէն չենք կրնար թէ այս «Հալցանոց» մէջ կը գտնուին արդեանք Սեկունդոսի Հալցանոց եւ Պատմականից. մանաւանդ որ այս Հալցանոց համար կ'ըսուի թէ «Կոչին Ալէք Միսիլ» (Sachau 82), զոր Առեմանի կ'ըզէ ձեռ, այսինքն «Հալց Բաւա» եւ կը յաւելու թէ թերեւս այդպիսի թուով Հալցանոց ըլլային⁶: Այս ինչպիսի այն աստեւ կրնայ որոշուիլ, երբ հնագոյն ասորի գործոց մէջ Սեկունդոսի նկատմամբ եղած անհարկութիւնը, կուսմանը եւ յիշատակութիւնը ի մի ամբողջութիւն:

Անցնիմք եթովպական եւ արաբ. թարգմանութեանց: Եթովպացիներն բնագիրը հրատարակեց ինչպէս ըսիք՝ Պաթման Պերլինի Արեւուն Գարտան մէկ ձեռագրին համեմատ (թիւ 64 Յիլմանի ջուցակին,⁷ Գեթերմանի Հաւաքման Թաւել. թիւ 38, Թղ. 4^a—82, այսինքն՝ թիւ 4—23 վարք, թղ. 23^b—45^b վճիռ. եւ թղ. 46—82 ելիւրդ շուրջ քրիստոնեական վճռոց թուով իր 1001) Փարիզի մէկ ձեռագրին վայր մանրամասն խօսած է Յօթենպէրի իւր ջուցակին մէջ,⁸ տարով նաեւ բնագրին կտորներ եւ հաստատելով որ եթովպականը չէ թարգմանուած այժմեա արաբերէնէն: Եթովպականին օրինակ մ'ալ կայ տ'Ալպարիսի հաւաքման⁹, եւ երկու օրինակ Քրիստոնեական թանգարանի Մագաղաթ Հաւաքածոյից մէջ: Յանցաւ չեն նաեւ արաբերէն օրինակներ, եւ կը գտնուին Օքսֆորթի Գոտիւն¹⁰ եւ Փարիզի Աղապիլի Մատենադարանին մէջ:¹¹ Սակայն արաբերէն բնագիրը չէ հրատարակուած ամբողջօրէն: Պաթման ըսնի վէ Վիւննեի հրատարակած է իւր ծանօթութեանց մէջ. միւսները լոկ համեմատու եթովպականին հետ:

Յիշէցնիք որ արաբերէնին եւ եթովպականին մէջ երբեք տեսակ վճիռներ կան: Բայց ի ըսն Վիւննեի¹² կը գտնուի հոն բազմաթիւ փոփոխութիւններ, որոց բնագիրը չէ հրատարակուած, բայց Պաթման թարգմանած է զայն բոս եթովպականին (die Phil. p. 23 եւն), միայն ի բաց

¹ Ըստ Սախաւի (Յ-ը. Ը.) Քիւրդոք զարու Նօր-գիւր քրտնութիւն մըն է ձեռագիրը:
² Inedita Syriaca, eine Sammlung syr. Uebersetzungen gr. Profanliteratur, herausg. E. Sachau (Wien 1870, gr. XIII, pp. 134) p. 84—88: Vita Secundi philosophi Taciturni fragmentum.
³ Sachau, die Phil. p. 36 Ծան. առ նաեւ Leben, p. 3:

⁴ Assomani. Bibl. Or. III, t. p. 220.
⁵ Dillmann. Verzeichniss der abessinischen Handschriften. Berlin 1878, p. 53—54.
⁶ Zotenberger, Catalogus des manuscrits ethiopiens de la Bibl. Nat. Paris 1877, p. 245, Թիւ 146: Թղ. 194 եւն Վարք ու վճիռ. թղ. 205 եւն քրտն. վճիռ.
⁷ Catalogue raisonné de mscr. éthiop. appartenant à Ant. d'Abbadie. Paris 1859, p. 81, Թիւ 67, 4.
⁸ Wright, List of the Magdala Collection: ZDMG 1870, p. 614 եւ 616, Թիւ 237 (Or. 818) Թղ. 129—137 եւ Թիւ 346 (Or. 827) Թղ. 41—72:
⁹ Zotenberger, Catalogus Codicum Mss. Orient. Bibl. Bodl. pars secunda, ed. Nicolli. (Oxford 1893) p. 38, Թիւ 55:
¹⁰ Bibl. Nat. Supplément 98 եւ 95, Թղ. 54 եւ 53, Mess. Arab. 69A, p. 107 (առ Քիւրդու. էջ 53, Գեթերման. էջ 245, եւ Պաթման. էջ 67—8 եւ Leben, p. 3—6.)

Թիսուցած է թիւ 93—96, 98 եւ 101—108 Թէ նրի թիւը ոչնչութեան եւ թէ բնագրին ապաւորութեան պատճառաւ: Այս կտորը կը սկսի սապէս: «Եստեւն Հօր . . . Օգնականութեամբ Աստուծոյ սիրտէնց ասկուիկ մի ի բանից իմաստութեան եւ գիտութեան իմաստայն Սեփականութեան եւ Հարցումն է՝ «Չի՞նչ է իմաստութիւն եւ գիտութիւն»: Արարեան աւելի ծոխ բնագիրը — որ 155 Վճիռ ունի, մինչ Եթովպ. 108 միայն, — չէ կրցած գիտականորէ գործածել: Թէեւ Յօթենպերկ (անդ) էլ հաստատէ որ ամէն ձեռագրաց մէջ Սեփականութիւն արուած են այս Վճիռքն ալ, մտադիր կ'ընէ Պախման որ Փարիզի ձեռագիրը կը ժխտէ զայս գրեմ մասամբ, վասն զի սա վերջաբանը կը կրէ. «Կատարեցաւ. Պատմութիւն իմաստասիրին Սեփականութիւն Հարցումնը Արարեանի կայսեր Եստեւն — որնչ, եւն (wa-lakal) 'an sab', տես die Phil. p. 48—49): Այս վերջին Վճիռք կապ չունին Սեփականութիւն առաջին Վճիռք հետ եւ զուտ քրիստոնական են: Ժամանակին ալ որոշ չէ, միայն գիտենք որ 1604էն յառաջ՝ երբ հրատարակած է արաբ. մէկ ձեռագիրը, ծագած ըլլալու են:

Եթովպականն ապահովագին արարեանէն բնագրէ մը թարգմանուած է, ինչպէս շատ մը բառեր, տառեր, եւ նոյն իսկ արաբական կապակցութեամբ նախադասութիւններ կը ցուցնեն: Սակայն թէ Վարուց եւ թէ Վճիռք շատ կէտերու մէջ կը տարբերի եթովպականը, որ ընդարձակ խորհրդածութիւններ հիւսած է, այնպէս որ ըստ Պախմանի՝ Սեփականութիւն վէպն եթովպ. թարգմանութեան մէջ ամենէն աւելի ազնուացածն ալ կատարելագործուածն է: Այս այդոյթը մեկնելու է կամ ըստ Յօթենպերկի (անդ, էջ 246) ընդունելով որ եթովպացին այդմով արաբականէն տարբեր արարեանին բնագիր մ'ունի առաջեւը, եւ կամ ըսել որ եթովպացին ազատ վարուած է թարգմանելու ժամանակ: Հաւանական է առաջին ենթադրութիւնը, վասն զի շատ տեղ՝ ուր արաբականին կը ընդէ՝ յունարեանին հետ կը համամայնի եթովպացին: Այս վերջին կարծեաց կը համադրուի իւրեքանչիւր դը որ մեր ծանոթութիւնքն ալ չեն սնցնէ. բազմութիւն են այն դեպքերն, ուր եթովպականը կը համամայնի յունին եւ հայոյն հետ, ուր կը պակի արաբականը կամ կը ընդէ. հակառակն այն կը գտնենք պատահած, բայց շատ ցանցաւ:

Սեփականութիւնը կը յիշուի Պերիքին արբունի Գրաստան մէկ ձեռագրին (Mscr. Or. oct. 217.) արաբական մէկ գործքին մէջ, որ Կոնստանտնուպոլսի տիտղոսը կը կրէ, եւ հաւաքածքն է 111 կէտն: Արարեանի անց յոյն եւ եգիպտացի իմաստասիրաց, սկսելով Աղամն՝ իբրեւ առաջին իմաստասիրէն,¹ Այս գրքին մէջ կը յիշուի նաեւ (Թիւ. 85b-b) سکنس انبناومافا՝ իմաստասիրն մ'որ سکنس (Սեփականութիւնը)

հաւաքածքն է, ինչպէս պատմութեանը կը ցուցնէ: Վասն զի յիշուի Sēphādās համար կըսուի թէ ուխտած էր միշտ լուս. կենալ (سقا سادس); թէ Արարեանու կայսրն ստիպեց զինքն որ խոսի եւ գտահիճ մ'ալ ուրը մերկացած կը ապաւորէ զիտաւել, եթէ լուս: Բայց իմաստասիրը լուցեց, այնպէս որ կայսրն ազատ թողուց իրեն որ լուս մնայ, եւ առաջադից անոր Հարցումնը, որոնց գրէի մը մէջ պատասխանեց (այսպէս (رسال عن ما تل فاجابه عنائي كتاب)) իմաստասիրն: Դժբախտաբար չէ նշանակուած զարու թեանս յորինման ասորին, որ կռուան մը կ'ըլլար Սեփականութիւն արարեանի թարգմանութեան ժամանակն որոշելու:

Միայն հաւանական կ'երեւայ որ ոչ արաբ, եւ ոչ եթովպ. թարգմանութիւնը շատ հին է, Գտնէ եթովպականն այն ժամանակ թարգմանուած ըլլալու է, երբ եթովպացիները ժողովրդական բերնէն վտարուած էր արդէն ամհարներէն ձեռքը, (— աւտի ծ. դարէն ետքը, —) որով ամհարներու աստիճաններ կան սարգած եթովպականին մէջ:

Թէ արաբականն եւ թէ եթովպականն իբրեւ ռոմէական գոյն մ'առած են, եւ բաց աստի շատ ընդարձակուած: Յոյնն ալ հայր 20 (Հայր՝ բուն 21) վճիռ գրեան, որ նախնական թիւն ըլլալու է, վասն զի Վարուց մէջ Արարեանու այսպիսի թիւով հարցումներ միայն կ'ուզէ տաւարկել. իսկ արաբ. եւ եթովպ. մինչեւ 55 Վճիռ ունին՝ ամեն կարելի նրիթը վնայ. այսպէս աստեղաց, հրեշտակաց, ամպերու, հովի, որսումն, շահիթի, ջնայ, ձայնի, կենաց, իմաստութեան, դախմի, գժիւրց, որսի, ձկնորսութեան, երաժշտական գործեաց, թշնախմութեան, հայհոյութեան, որոցն են այլ նման նրիթերու, վնայ՝ Երբեմն միւսնոյն նրիթն ունի լրանի մը Վճիռներ. (— հնութեան վնայ են օրինակի համար թիւ 21, 32—34.) Ինչ ինչ Վճիռներ շարադրանց երկոյն են. այսպէս թիւ 54 ամբողջ 50 տող կը գրուէ:

Ուրիշ բան մ'ըսել չի մնար միւս արեւմտեան խմբագրութեանց, մանաւանդ լատինականաց վնայ՝ որ շատ բազմաթիւ են, եւ որոնց մանրամասն ցուցար կը դրած է Պախման (die Phil. p. 64 են): Յիշեցնիք Vicencius Bellovacensis խմբագրութիւնն են,² ինչպէս նաեւ Altercatio Hadriani Aug. et Epicteti (Վիճարանութիւն Արարեանու եւ Եղիպտէի իմաստասիրի),³ Սեփականութիւն

Leben, p. 18, Եսն 1.) Նոյն գիտնականը կը յիշէ (էջ 12) որ արաբներն ալ կայ سکنس 21էւ, օրինակի համար սա գրութեան մէջ՝ Athanasii Kircheri lingua Aegyptiaca restituta (Romae 1643) p. 227: Այսպէս արաբներն գրութեան մէջ աշխարհէս նշանաւոր իմաստասիրը կը յիշուի՝ Գազիմուս, Հունբուս, Արիստոտէս, Պաղատէս, Հեպպիկրասէս: Սեփականութիւն, որ Կայս Լաւրը կը փակուի ամենէն արժանաւորին, որ է سکنس 1) Սեփականութիւնը

1 Սեփականութիւնը ընդարձակ իրաւան է Պախման (Leben, p. 4): Օրինակներ յառաջ բերելու եւ կողմն կը համարենք: 2 Վնայ. Leben, p. 8. 3 Այս մասին կը խօսի Պախման, Leben, p. 13: 4 Մտադրութեան արժանի է 65 վերջապարտութիւնը, որուն նման է իսպաներէն՝ KONTAC, հմայն, Պախման,

1 Այսպէս կը գտանք Պախման (die Phil. p. 60): 2 Հմայն. նաեւ. Hove de ann. annuum pars prior et posterior in rerum Anglorum scriptores etc. Francof. 1601, p. 815 a. W. Walterus Barclay, liber de vita ac moribus philosophorum fol. 92—95, հրատ. Ed. Knust, Tübingen 1886, p. 372—396. 3 Չոր հրատարակած են նաեւ Fr. Lindenbrogus

վրայ գրուած բարդորդ օրինակ մին է ձեռագիրու, որ կը բաղկանայ 257 թղթէ՝ 16, 5×12 Տորեւրորակորդ մեծութեամբ, եւ այլեւայլ գըշաց գործք է, ուստի տողերու թիւն ալ տարբեր (23—27)։ Թեւեւ անթուական՝ գտնէ թիւ դարէն բլլալու է, եւ երբեք Սեւեանայ վանաց կը վերաբերէ եղեր, ինչպէս թղ. 257^Ե գրողմուած կնիքը կը վկայէ, որուն մէջ կը կարդացուին օտ բառերը։

«Կնիք սրբոյ անապատին Սեւեանայ, քսից առանց տարեթուի՝ ինչպէս ունին յաճախ կնիքոց արձանագրութիւնք։ Դարուս սկիզբն սեպտակամութիւն եղած է ձեռագիրս Դաւիթ կաթողիկոսին, ինչպէս կը ցուցնէ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը (թղ. 2^Ե)։ «Յիշատակ է Դաւիթ կաթողիկոսին եւ իւր ծնողացը ի սուրբ անապատին Սեվանայ. որ վայելէք ՌՄԴԵ... (= 1806) թիւին, 2 ձեռագրին մէջ կան ուրիշ յիշատակագրութիւնք ալ, Յեռոյ անցած է ձեռագիրս ի ի, Պողիս, եւ անկէ եկած ի Վեհեա. (Համո. կողի ներքին երեսին ծանօթութիւն)։ «Աւարեաց ի Կոտակոտանպոլսոյ Վ. Հ. Պողոս Գովանեան, 1858,») 2 ձեռագրի հաւաքածոյ է Գրիգորի Առուստանարանի ճարտիչ, Անյաղէթի գործընէ, եւ կ'աւարի՝ «ոգոմկական» Ուսմիկերով։ Վեհեան վերջն բլլալու էր նաեւ Սեկունդոսի գործըն, ինչպէս նիւթոց ցանկը (թղ. 3^Ե) կը վկայէ, որ այսպէս կ'աւարի. «Ե. Եւ սակաւ ինչ առակից օգոմիական. 2. Իս-պո-պոտեմիկ Սեյ-ալ-գոմ իս-պո-պոտեմի, Բայց այժմ չենք գտնիր այս կտորը։ Միայն առաջին թղթին կ'այ 2^Ե տող կայ գրուած Սեկունդոսի վարդէն։ Եւ որ առաջին թղթէն յառաջ ուրիշ թուղթ մ'ինկած բլլայ, որ պարունակէր Վարդոց սկիզբն։ Այժմ կը սկսի հաստակաւոր բարդութիւն անկապ «փիլիսոփայն զինանս. բառերով, եւ կ'աւարտի նոյնպէս անկապ։ Հաստակաւոր Վարդոց այն մասն է՝ ուր կը պատմուի Սեկունդոսի շանաւոր զահճապետին յորդորանաց եւն (տես վարդ՝ մեր հրատարակութիւնն)։ Եւ որ նշանաւորն է՝ հաստակաւորայ չէ համառուութիւն յոյն բնագրին, այլ հաւատարմութիւնը։

Ընորհակալութեամբ յիշելու ենք որ Հ. Գովհ. Վարդ. Թորոսեան պատասխանել հաճելով մեր հարցման թէ 1853էն ետքը Սեկունդոսի նոր ձեռագիրը մը հասած է ի վեհեանի, ծանոյց որ թէ եւ նոր ձեռագիր չէ գտնուած, բայց թիւ 739 ձեռագրին մէջ կտոր մը կայ, որ տպագրութեան մէջ կը պակսի, եւ որմէ օրինակութիւն մ'աւարել հաճած էր Բարբերակաւորութեամբ ծնչոյ այս կտորն էր Վարդոց տակաւին պահած մասն։ Ստով լրացաւ մեծաւ մասամբ հայ բնագիրն. կը պակսի միայն սկիզբն, այն մասն Վարդոց, որ Սեկունդոսի մանկութեան եւ մօր դիպաց վրայ է, ամբողջին իբր հինգերորդ մասը։ Ստով է միայն որ թարգմանիչը գուրջ չէր թողուցած այս մասն ալ, այլ ընդօրինակողը՝ որ անոր նիւթը չեն պատշաճ տեսած ընդօրինակութեամբ աւանդելու յետոց։ Բայց թէ կար նախնական հայոյն մէջ, յայտնի է անկէ որ Ուխտանէս կարգացած է զայն։

2 ձեռագիրս տպագրութեան պատրաստ էր՝ երբ առիթ ունեցանք 1893 տարույ Սեպտեմբերի

պոյնելէ Ս. Ղազար՝ կրցայ կրկին համեմատել թիւ 739 ձեռագիրն ընթերցանիչն, եւ հիմն առնուլ զայն յաշիւր հրատարակութեան, որուն համար պարտք կը համարեմ նաեւ հրապարակաւ շնորհակալութիւնս յայտնել։ Սեկունդոսի վարդէն ս. վեհեալ յիշեալ ձեռագրին (Հաւարդոր՝ Թիւ) 830 — 834 էջեր կը գրաւեն։ Միւսմալ այս թանկագին ձեռագիրն ժողովածոյ մըն է նոր ընդօրինակութեան վրայ այլեւայլ հին ձեռագիրներն, ինչպէս հետեւեալ ծանօթութիւնը կը հաստատէ, ուր կը կարդանք թէ «Վ. Հ. Եփրեմ ի ճանապարհորդել իւրում ի Հայոս զմտեանս զպս գաղափարեալ ընդ Վ. Հ. Եսայիայ Մարութեան յայլ-յայլ հին բրաբերաց, զորն եզրի առ կարպակտ վարդապետի առաջնորդին Կարնիքոյ, յոյնաց ի վանս, որ է հաս 1836 Օգ. 8,» Ուրիշ տեղեկութիւն չգտայմ նշանակուած այն հին գրչագրաց վրայը՝ որոնցմէ եղած են ընդօրինակութիւնն, բայց կայ տեղ մը (էջ 607) սա ծանօթութիւնը. «Ի հին մանր երկարթաւոր մտտեմէ, Էրեւն ի Ղ. Ռաւանիլ. Ծանոս աշխատանքին պէտք եղին ընթերցանուլ եւ զրել գանձնիք երցանելի տեղինս առ փոքր ի տամիկութեմէ եւ ծակոտելոյ ի հետեւութեմէ, ք Ուստի գաղափար ձեռագիրը հայ ձեռագրաց ամենահիններէն էր, էթէ նաեւ Ղ. (= 981) թուականին գրուած բլլալ։ Բայց կ'երեւայ թէ աւելի հին բլլալու էր այն, վասն զի յիշատակաւորներն մէջ կ'ըսուի թէ 981ին «Երեմիայ» մասնաւոր։ Այս այդ յիշատակաւորն (էջ 543.) եւ Դաւիթ բաժնայց ցանկացայ լուստուր. «Սա տուածաղան վարդապետութեան օրոց սրբոյն Սեմանաթ. . . ի մի վայր բովանդակելին, առեալ սուղ չէ ի սրբոյն Նեղեղար վարդապետութեմէն եւ յայլոց նմանեաց զարագութիւն տոմարաց հաւաքեցի ի գիրս յայս ի յիշատակ ինձ եւ իմոց կնիքանեցի եւ ննջեցեցը եւ ի ժառանգութիւնն որդւոյ իմոյ Ղուկասու որ գծագրեաց իսկ զսա. . . Իս է նորիսմ օրը ի Ղ. Ռաւանիլ-Ռաւանիլ-Հայոց,» Կ'ենթադրենք որ այս վերջին տողը գաղափարն մէջ ուրիշ ձեռքէ բլլալու է՝ այն անկին, որ թերեւս նոր կ'սկսէր ստաւ կամ թերի մասերը նորոգել են։ Այս մարին ստուգութիւն կրնար տալ բուն գաղափար ձեռագիրն, էթէ բախտ ունենար մէկ տեսնելու զայն։ Հաս թանկագին կտորներ կան ամբողջած ձեռագրիս մէջ, Սպէս առնուած են՝ էթէ չենք սխալիք՝ Արեւիտեայ հաստակաւորն (տպ. Վեհեա. 187^Ե), որ մի միայն էին միմեւ ծոտ օրերն, երբ ամբողջական ատորներն ընագիր մը գտնուեցան (հրտ. Harris, London 1892)։

Այս թիւ 739 ձեռագիրն եղած է հիմն 1853ի հրատարակութեան, ինչպէս հրադարձեցաւ մեզ։ Սակայն այժմ կը գտնենք հստ մտաբանութեան կէտ մը։ Ստիկեաց հրատարակութեան համար անհրաժեշտ է որ ուրիշ օրինակ մ'ալ գործածուած բլլայ, էթէ ոչ ամբողջական՝ գտնէ հաստակաւորն։ Վասն զի այն տպագրութիւնն (— զոր Ը կը նշանակենք —) բաւական էր տարբեր 739 ձեռագրէն. (— զոր Ա կը նշանակենք) ընդունելով ալ որ Վարդոց վերջին մասն՝ որ կայ յԱ եւ կը պակսի Օի մէջ, կամաւ թողուած բլլալ, վասն զի

արդեամբք այն վիճակին մէջ անկարգ բան մըն է, եւական տարբերութիւն մը կայ Վճռող նոյն իսկ սիրիքը: Թիւ 739 առաջին Վճռէն («Նշարհն») ետքը թերի է եւ կը սկսի եղբոր վճռով («Կռով») ուստի ձի մէջ կը պակսի եղբոր վճիռը («Ջիւնէ Եւ Ստանած») Արդ այս վճիռը ինքնին 1853ի տպագրութեան մէջ, թէեւ թերականաւոր վիճակի մէջ. (տես վարը՝ Բ.) ուստի առջև տեղի մ'առնուած ըլլաւ: Է. — Նոյն բանը կը Տասնատուի այն կողմնաշրջանին, որ կը գտնուին Վենետիկ Մեծ Բաւազոց մէջ (Հայկաթի, Բաւ. Վենետ. 1836—7): Սեփուհոսի շատ մը նախադասութիւնք կը գտնենք հոն ի վկայութիւն բերած (տես Ժողով, դաւաճ, ծաղման, լրջադիւղման, ազգի, անգիւնայ բան բառերը. —) եւ այն՝ Պիտոս. (= Պիտոսաւս ինչ) տիտղոսին ներքեւ: Ս. կոյնմանց մեծ մասը կը համունայնի Թ. 739 ձեռագրին եւ տպագրութեան հետ. բայց կան նաեւ այնպիսիք՝ որ բոլորովին ուրիշ, երբեմն նաեւ անբայն եւ աղբաբայն բնագիր մը մեր առջեւ կը գտնեն: Այսպէս պարտաւորութեան մէջ ինչուած է Սեփուհոսի այն խօսքը թէ կինն ըլլայ «դիւանի աք. պարտաւորութեան» և ինչ ալ 739 ձեռագրին մէջ, եթէ կրնամ վերադառնալ ըսած համեմատութեան (տես վարը՝ ԺԲ, 17.) բայց նախնական Տայ խօսքաբանութեան մէջ պէտք է որ ըլլայ, ինչպէս կը վկայէ յոյն ալ, վասն զի թէ Փարիզեան եւ թէ Վուսիքեան ձեռագիրք կ'ընթեռնուին ἀναρχαῖον καχὼν = դիւանի (հարաւոր) աք. որ ուստի ուրիշ ձեռագիրք մ'ըլլաւ: Է.

Եթէ է շէնք սխալի, մեկնութիւնք հետեւեալն ըլլաւ: Է. Ենչեւս կոյնմն բառադրոց ոչ Սեփուհոսի անուամբ է եւ ոչ ալ միւս կոյնմանց նման Պիտոս. վերնագրով, այլ «Մի. առաւ, տիտղոսով: Սակայն Միկիթարայ Գոյի Վաւական, գունե վենետիկ տպագրութեան մէջ (տպ. Վենետ. 1842) շէնք գտնիր այս կոյնմն, թէեւ Գոյի առ խօսքը — «կինն սասանայ Է բազմաձեռնոր շարեօք» (տպ. Վենետ. 1842, էջ 151, շՃԸ.) — կը յուշենք որ Գոյ կարգադատ է Սեփուհոսի Վճիռները՝ Ուստի կ'ընեալայ թէ Վենետիկ Գոյի առակաց ձեռագրին մէջ կան նաեւ Սեփուհոսի Վճռող գունե օմանք, այնպէս որ Բաւազոցը Տեղիական Սեփուհոսի խօսքը Գոյի անուամբ կոյնմն ինչ կրնային: Թէ արեւօք ուղիղ է այս կեցեալագրութիւնը թէ ոչ՝ այժմ էնք կ'ընար որոշել:

Երանայն դէպք Սեփուհոսի նոր, լիակատար օրինակ մ'ունենալ անհրաժեշտ է, ոչ միայն թերի մասըր լրացնելու, այլ նաեւ Հայ բնագիրքն ոչ սակաւ աղանդաւորներ ուղղելու համար: Վասն

Տարակոյտ չկայ որ Թիւ 739 ձեռագրին ալ «Պիտոսութիւն» անուամբ նշանագրուածներն ըլլաւ: Է. Բաւազոցը յորինելք (Բճճ. 18a) կը հաստատեն զայս, երբ կը գրեն. Պիտոս... Պիտոսութիւնը ազգի ազգի որպէս Դաւթ կամ հաստատեք բանիք ի վերջ գտնաւոր ինչի չի կար... Այսպէս ինքեպէս առաւելու անկէ է որ յիշեալ յոսարող պարբերական գործընդիմութեան յիշեալ Թիւ 739 ձեռագրին 1853ի, հետեւ է ի վենետիկ, յնչիկ այն տարբեր, որ բաւազոց Տասնատու տպագրութեան տարբեր է, մինչ Բ. հասարը 1837 տարբեր է կը կրէ:

զի այժմ Հայոյն մէջ կը մնան սուրբական շատ մը տարակաւական ընթերցումներ, երբեքստիակ տեղեր են, թէեւ շատ աղանդաւորութիւններ ճանչնալ եւ ուղղել դիւրաւ կարելի եղաւ պարզապէս հայր յայն բնագիրն հետ համեմատելով, որով՝ ինչպէս կը վկայենք Տարակոյտութեան ճանաչութեանը՝ բազմութիւն սխալ ընթերցումներ. (որ թէ 1853ի տպագրութեան եւ թէ 739 ձեռագրին մէջ կը գտնուին) Ընդել կարելի եղաւ: Այսպէս Ե, 3 «սիրկն ամենայն զառոյց ուղղելի է՝ առաւելոց = ձորիլ քա ծ յ յաւր լոյի» — Է. 3 «անգոր ճաւ նապարհորդ» (բաւ Օ) ուղղելու է՝ «առաւել» = οὐδὲν οὐδὲν δόδοιορ (այսպէս նաեւ Α) — Թ. 10 անկղեր է պահել «ճիւղման յաշխարհէն» այլ՝ «ճիւղման յաշխարհէն» = φῶς ἀς βίου (բաւ Գ, այսինքն) Վուսիքեան ձեռագրին: — ԺԲ, 3 «Գոյ պատմաւոր» ըլլաւ: Է՝ «Գոյն» ինչպէս յունիք մերմա կը պահանջէ: — ԺԲ, 5 անհմատ է «Ինքնաշարժաբ ի կեղ, զոր ուղղելու է՝ կե իւր» — αὐθαίρετος μάχη, — ԺԶ, 6 անհմատ է «Բաւ թառցեալ» ուղղելու է՝ «Բաւ թառցեալ» որ նաեւ համար ըլլաւ: Է՝ ἀνπατάμενη φουλαχή, — ԻԵ, 9 «Հայր Ենոյ» մահաց համար, որ ըլլաւ: Է՝ «Հայր Ենոյ» = δένον πατήρ: Համեմատելու է նաեւ ԺԶ, 13 «Կիւնից գործ» փել. «Կե իւր քորիլ, ի յ յ են եւն: — Ի հարկէ ամէն տեղ չի գործ որ միջոցը: Ինչպէս ուղղելու է օրինակի համար նախորդին համար բուռածը (ԺԵ, 7) «Գոյն» մեկնելու, որ չկայ յունիք եւ արեւելեանց մէջ: «Գոյն» շատ դիւրաւ կրնայ «Գոյն» բառէն աղանդաւոր ըլլալ: Է «Գոյն» մեկնելու, նախորդի համար յարմար խօսք մըն է. բայց նաեւ այս կը պակտ յունիք եւ արաբ. — Եթովպ. բնագիրք մէջ: Նոյնպէս յոյն բնագիրք գտնուի (Է. 4) խօսքը «Դաւարաց միկիթարութիւն» բազմութիւն մըն է երկու նախադասութեանց, այսինքն՝ «Դաւարաց Գոյն» Ինչ, ճանաչարհորդաց միկիթարութիւն: Ինչ էր հոս նախնական հայր. այս երկու բառերը գուր ինչպէս էին թէ այնպէս համեմատեալ որ արդէն նախնականը: Այսպէս նաեւ Թ, 13—14 խօսքը՝ «տեպիլ յաւախնական» ըլլաւ: Է ըստ յունիք՝ «տեպիլ ճանաչելի. Գոյն» յաւախնական, Ինչ էր հոս ալ նախնական հայր:

Որպէս չի շատ տեղ աղանդաւոր ըլլայ Հայ բնագիրքն, յորդհանուր շատ առկայ եւ հին լեզու մ'ունին: Բազմութիւն մը բառերու եւ բացատրու-

Տարակոյտութեան եւ օրինակի համար Ե, 5 «Կիւնից գործ» — ԺԲ, 3 «Գոյն» ինչպէս հարմարութեան համար բուռած է հոս փոփոխութիւն ուղղել ըստ ստեղծագործութեան ընթացքի, բայց սակայն ճիշտագործ կը մնայ, յայնչ շէնք մըն Վեն. Բաւազոցը անպարտաւորապէս միկիթար (սեփուհոսի) անկղերի, եւ երբ ետքի միկիթար անկղերի կը դիւրեցնէ որպէս զգոյս: — Ի. 2 «Գոյն» (կիւնից) նշանագրուած որպէս անկղ անկղ գտնելու է արեւել ուղղութեան մըն է: — Ուղղել է արեւել յոյնական ԺԶ, 3 «Գոյն» բառի խօսքը, կամ Բ. 3 «Գոյն» ինչպէս որ կրնայ ըստ ինչպէս ըլլաւ. բայց լաւագործ է ուղղել. «Գոյն» ինչպէս ինչպէս = ծոնոսութեան չիղիւղ: — Ենչմար է Ե, 2 «Գոյն» երկուստեան ճանաչելի, ընթերցումն ընդհանր, զոր «Կիւնից» անկղեր, ուղղելու ըստ յունիք ծոնոսութեան, բայց արեւել նախնական հայոյն մէջ էր «Կիւնից» անկղեր, եւն:

Թե՛ւանց կը գտնենք Տոս, որ միայն Տնագոյն մաս-
տեղեք, զգլխաւորապէս մարտապան շքանին կը
վերաբերեն, զստեղծուն իմաստներ՝ որ յետանց զով
գրեթէ ըրողորովն մտցուած են։ Օրինակի Տամար՝
Ժ. 1 «նոր բնութիւն» այսինքն «բնական»
(= փոստիչ)։ Ժ. 8 «աստ յանձն» (միկիս =
չբացն)։ Ժ. Բ, 16 «դարձաւ անտերւայթ»
Ժ. Բ, 5 «անիւթ ոտայտաւն» (անկողորայտիկ)։ Տամն.
Եղիւթ, Մատենաբ. ապ. Վեհաւ. 1859, էջ 36,
29 «ոչ կարեք տներէ շուիւթ ամուրս իմ»)։
Ժ. 2, 13 «նիւթէ գործիկ» (թակաւոր արեւան)։
Ի, 3 «դառնիւ մահու»։ Ի, 6 «դռնի ցալի», —
այսպէս նաեւ Ժ. 3 ւ. . կողովէ ընդ եկեմն»
Ժ. Գ, 4, 10 «կապով առօրէ»։ Զ. Բ. Զ. Զ. Զ. Զ.
Ժ. Ե, 5 «յերայնայն առաւորս»։ (միկիս
Տալաւաւաւոր)։ Ժ. Զ, 8 «յոջիւր կորստան»։
Ժ. Զ, 2 «բժշկաց տարբը» են են։ Չեն պակտիւր
նաեւ գեղեցիկ բառակալածութիւններ եւ բայալ
արտութիւններ ըստ Տնագոյն ուղղւոյ լեզուին, որոնք
Թե՛ւարք մտնածնա յատուկ կերեւան, ինչպէս
Ժ. Ի, 8 «լուլուլուլուլ»։ Ժ. Ի, 6 «աղքատութեան
նայտի» (= խոլաւոր), Իրի (աղաւ), գրեթէ նոյն
են։ Ինչպէս ճշտանքը, յորչաւեւ նաեւ զգրեթէ նոյն
ընտիր եւ կորովի լեզուն կը ցուցնեն՝ այսպէս՝
«գնահարկը մտակաւորն ի վերայ խաղաղութեան»
— «բաւ հոր Է Բերանայն» (Տամն. Մարտիսս Ի
Ս. Բ. Բ. Ի, էջ 148; 16 «հոգաւ յոյս որ Տնու թե՛ւանց
է բերանայն», որ Տոս ուրիշ իմաստ ունի, ինչպէս
«ստամախ եւ հոգաւոր ըրային նման կազմութիւններ»։
«ոչ դարձաւ Է բանս իւր», որ ճշդիւ նման է
յուսին» — «ձգես զպարանոցդ»։ «Իբրեւ Ի
վերայ օրինաց պնդեալ ի լուսնութեան» — «Է-
րաշտացեալս բերկուր . . . եւ կասեւ. ծաղկ կրէն
բաշտաւ» — «Վերկով էր այլ ածանձն եւ յաղթն» են
(Տամն. Սիրկ. էջ 84 «անձանիւ գեղեցիկն ստէ
կամ զարդ արտաբերածդ»։ Նշեմք, էջ 130 վերջապ.
«անձանիւ») են։

Այս ամօնը նկատելով՝ հայ թարգմանաբանները ձեռն հփռեցին և՛ իր ստիպումները առ Վ. Հ. Գրգորեանի վերջ, ինչպես տեսանք, մինչև՝ «սոփեզնէ գարն» ի՛նչուէ հանել թարգմանութեանս ժամանակը։ Եւ պէտք է բռն՛ որ իր համահայրներին, եւ նաեւ մերոյսպէս շղջանին կը վերադրէինք թարգմանութեան, եթէ չպատահէին առանքը բառեր եւ բացատրութիւններ, որ այն կարգի թարգմանութեանց օտար են։ Թերեւս ասոնց առ յետամուտ կամ յետոյ փոփոխութեան ըլլան, ինչպէս շատ կը գտնենք այսպիսի փոփոխութիւնները հայ մատենից մէջ. սակայն առ այսօր՝ ձեռագրային վայելելեամբ չենք կրնար հաստատել այսպիսի փոփոխութեանց արդեամբք մուտ գտած ըլլալը։

Չինք եւ իցէ՛ Սեկունդոսի միայն լեզուն զամբովը պէտք ենք անոր թարգմանութեան իբր զ, առաւ առեմ եւ՝ հայ գարուն գնել,՝ Նոյրը կը հաստատուի նաեւ։ Հայ թարգմանից վկայութեամբ, որուն նկատմամբ յաւրդդովս կը խօսինք։

(C-7-2-4-1)

4. B. B.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՈՅՈՒԿ ԱՆՈՒՆՔ

Խաչէմ. Առաւելցեալն մը (Սերք, 108.)

Իսուկն, հայրենազորի, վասպուրականի իշխաններեն (վարդան 106.) կաթողիկոս մը (վարդան 90, 99.) հայերեն իսլամական ուստի հագրւ. քրիստոնէութեան ժամանակն է:

Խոնդրիկ, հրամանատար Յոժ քաղաքին, նախարար մ'ըղուանից աշխարհէն (Մ. Վաղ. Ա, 148, 149.) կազմուած հայերէն խոնդր (խոնդրի), բառէն եւ - իկ մասնկէն:

Ծափի, նահապետ Հաշտենից (միայն
վաղը Ներս. 53.) հայերեն Ծափ (հիստորիա
վարսից) բառէն: — Հմմտ. վարը՝ Գեփի:

Ծիծառնիկ. տարանցի մը (Յուլի, Կաթող. 54, 55.) կազմուած ծիծառն ըստ էութեան մասնակէն. համար. ծիծառնուի:

Կրիշն. աշակերտ ՄաշԺոցի (կոր. 21. Ղ.
Փարպ. 35, 103՝ սեռ. Կրիշն, եւ 205 գործի-
սական՝ Կրիշն-ի, Մ. Խոր. 259.) Հայերէն՝ Կրիշն
Է անանյոյ ձագ. (առիւծի եւն.) Հմմտ. Բուզանդ
(էջ 9) որը Կրիշն՝ տղու նկատամբն է:

Կրթիք, իշխան Գաբրիելայ (Յովհ. Կաթ. 71.) հայկական կը հնէէ՛, կապ ունի՛ Խոսրոսի, Խորենի, Խորենի մատենադարան հետ: — Շատ անապահով է:

Հայր. Իշխան Մարգարեանութեան Հայր ա-
նուամբ (Բուզ. 45.) ներքինի մը Հայր անուն (Բուզ.
46.) բուն անուն չէ, այլ յորջորջանք կամ լա-
եւս տիտղոս² արքայի ներքինացեալն, ուստի
— հայր (Թեկեա պաշտօզգ կը խնարհի՝ սեռ.
Հայրի, Բուզ. 115.)

Հըրէայ, միայն առ. Մ. Խորենացւոյ (Էջ 47) հնագոյն ժամանակներէ, ուստի նաեւ Յովհ. Կաթ. եւ Վարդան, վերջնոյս քով (Էջ 37) իր յիշուի համանուն մէկն ի սերնդոց Անակայ, թագաւոր յաշխարհիս Գոթման, որուն յաղթած ըլլալ Տրդատ Գիօղիկեանիսմու իշխանութեան ժամանակ. կը նշանակուի՝ «կրանաւոր»:

2 Հայ Բարձրագույն տնտեսական և շահ մը ներքիննապետաց, ինչպէս կը տեսնուի ԲԱՄԿ, 115 եւ 171 տեղերէն, եւ

[illegible]